

Martti Muukkonen

Pohjoismaisen hyvinvointivaltion luterilaiset juuret

Sosiologipäivät 23.3.2023 Tampereella

Abstrakti

Luterilaisuuden merkitys pohjoismaisen hyvinvointivaltion muodostumisessa on noussut viimeaikoina esiin. Varhaisessa hyvinvointitutkimuksessa 1970- ja 1980-luvuilla uskonnollisten ajatusten vaikutus identifioitiin katolisuudeksi ja sen myötä eteläeurooppalaiseen malliin. Protestanttisella alueella uskonnolla ei nähty olevan merkitystä. Nytemmin on taas syntynyt kiinnostusta myös luterilaisuuden vaikutukseen pohjoismaisen hyvinvointivaltion synnyssä.

Max Weber kuvasi aikoinaan kuinka ”maailmankuvat, joita aatteet ovat luoneet, ovat vaihdemiesten tapaan määränneet toiminnan raiteiden suunnan.” Samantyylistä ajattelua on myöhemmin esitetty mm. polkuriippuvuusteoriassa ja ajattelun rutinoitumisteoriassa.

Lutherin yleisen pappeuden teesi loi ajatuksen siitä, että Jumalan edessä ihmiset – niin miehet kuin naisetkin - ovat tasa-arvoisia. Vaikka ei voidakaan puhua tasa-arvosta modernissa mielessä, tuo ajatus yleisestä pappeudesta raivasi tilaa sille.

Ajatus työstä kutsumuksena korosti yhtäältä sitä, että kaikkien olisi tehtävä työtä eikä vain elettävä muiden työn tuloksella ja toisaalta se korosti kaikkien työn yhtäläistä arvoa jumalanpalveluksena ja kaikkien hyväksi toimimista.

Jos ihminen ei sairauden tai iän vuoksi kykene tekemään työtä tai työtä ei ole saatavilla, häntä ei saa jättää yksityisen armeliaisuuden varaan vaan yhteiskunnan on pidettävä huolta hänestä ”niin kuin tahtoisitte toisten tekevän teille.”

Yleiseen pappeuteen liittyy myös luterilainen lukutaidon korostaminen. Jotta kykenee lukemaan ja itse tulkitsemaan Raamattua, hänen on osattava lukea. Tällä periaatteella tuli olemaan todella laajat ja kauaskantoiset seuraukset pohjoismaisen lukutaidon leviämisessä. Se puolestaan mahdollisti uusien aatteiden ja ideoiden leviämisen.

Hyvinvointivaltio on eräänlainen laajennus Lutherin julistamasta kristillisestä lähimmäisenrakkaudesta. Valitettavasti kirkko ei ole itse aina elänyt opetuksensa mukaan vaan ollut monesti vastustamassa uudistuksia. Kansa on ollut kristillisempää kuin kirkko instituutiona, joka on ollut vanhan vallan linnake.

Johdanto

Nykyisen keskustelun synty

Vuonna 1999 Suomalaiset piispat julkaisivat kannanoton nimeltä ”Kohti yhteistä hyvää.” Siinä ne asettuivat voimakkaasti puolustamaan pohjoismaista hyvinvointivaltiota ja todeten sen olevan luterilainen luomus. Tämä sai aikaan melko voimakkaita reaktioita ja syytöksiä siitä, että kirkko sotkeutuu politiikkaan (keskustelusta esim. Parviainen 1999). Kritiikin ironia on siinä, että ”uskonto pois politiikasta” –ajattelu perustuu pohjimmiltaan luterilaiseen kahden regimentin oppiin, jossa kirkko ja valtio nähdään molemmat Jumalan palvelijoina mutta niillä on selkeästi eri tehtävät: kirkon valta on hengellistä ja valtion valta kuuluu käytännön maallisiin asioihin (Augsburgin tunnustus XXVIII). Samaan aikaan on totta, että pohjoismainen hyvinvointivaltio on pitkälti luterilaisuuden tuote, kuten tästä esityksestä käy ilmi.

Pirjo Markkolan mukaan varhaisessa hyvinvointitutkimuksessa 1970- ja 1980-luvuilla uskonnollisten ajatusten vaikutus eri hyvinvointivaltiomallien syntyyn oli esillä. Sen jälkeen ilmaantuneessa vertailevassa hyvinvointitutkimuksessa – *Gøsta Esping-Andersenin* (1990) kolmessa hyvinvointiregiimissä - uskonto identifioitiin katolisuudeksi ja sen vaikutukseksi eteläeurooppalaiseen katoliseen malliin. Protestanttisella alueella uskonnolla ei nähty olevan merkitystä. Pohjoismaisen mallin synnyssä korostui työväenliikkeen ja sosialidemokraattien merkitys. Tästä sekulaarista mallista tuli tutkimuksessa ideaali, johon kaikkien tulisi pyrkiä. (Markkola & Naumann 2014, 3s.)

Tämän tutkimusperinteen ongelma on se, että se on aika uskontosokeaa, eikä lainkaan huomioi kahta asiaa: 1) pohjoismaiden yhdistävä tekijä, joka erottaa ne muista maista, on luterilaisuuden historiallinen enemmistö- tai jopa monopoliasema. 2) Muuallakin on 1900-luvun aikana ollut sosialidemokraattisiksi katsottavia hallituksia, mutta niissä hyvinvointiratkaisut ovat olleet toisenlaisia.

Vuosituhanen vaihteen tienoilla on taas syntynyt kiinnostusta myös luterilaisuuden vaikutukseen pohjoismaisen hyvinvointivaltion synnyssä¹. Olisiko se sittenkin luterilainen hyvinvointivaltio? Tätä problematiikkaa tarkastelen tässä esityksessäni.

Historiallisten kehityspolkujen tutkimusteoriaa

Historiallisia kehityskulkuja voidaan tarkastella monella tavalla. Jo Max Weber kuvasi aikoinaan kuinka ”maailmankuvat, joita aatteet ovat luoneet, ovat vaihdemiesten tapaan määränneet toiminnan raiteiden suunnan (Weber 1970, 280).” Tätä weberiläistä ajatusta maailmankatsomusten ja arvojen vaikutuksesta toimintaan, ovat sittemmin kehitelleet eteenpäin useammatkin merkittävät tutkijat.

Ralph Turner ja Lewis Killian (1959, 16-40) ovat käsitelleet arvojen vaikutusta tilanteissa, jotka ovat ihmisille ennen kokemattomia. Heidän mukaansa ensin ihmiset ”jauhavat” asiaa pyrkien selittämään, mistä oikein on kyse. Sen perusteella he sitten päättävät, mitä tulisi tehdä. Molemmat prosessin vaiheet ammentavat aikaisemmista kokemuksista ja arvomaailmasta. Niiden soveltamisesta uuteen tilanteeseen kehkeytyy uusi normi.

Samantyyllisesti Peter Berger ja Thomas Luckmann (1972, 113-122) kuvaavat ajattelun rutinoitumista. Samalla tavoin kuin esimerkiksi pyöräilevä ihminen ei enää taidon opittuaan kiinnitä huomiota siihen, miten pysyä pystyssä, myös ajattelu rutinoituu. Tällainen ajattelun rutinoituminen vapauttaa kapasiteettia muiden asioiden havainnointiin. Berger ja Luckmann puhuvat symboliuniversumeista, joihin jotkut kulttuuriset ajattelutavat on talletettu ikään kuin paketti komeron hyllylle. Kriisitilanteissa tämä paketti otetaan komerosta, avataan, tarkastellaan ja muokataan sisältöä – jonka jälkeen se taas laitetaan hyllylle eikä siihen kiinnitetä juuri huomiota. Sekä Turnerin ja Killianin että Bergerin ja Luckmannin teoria korostavat sitä, että ajattelu ja normisto muuttuvat uudessa tilanteessa, jossa tilannetta verrataan aikaisempiin kokemuksiin ja normeihin. Muuten normistoa ja kokemukset vaikuttavat vain taustalla.

Samantyyppinen on taloustieteilijöiden Paul Davidin (1985; 2000) ja Brian Arthurin (1989; 1990) kehittämä polkuriippuvuusteoria, jonka mukaan eri asiat kehittyessään ikään kuin lukkiutuvat johonkin muottiin – ja sen jälkeen niitä on äärettömän vaikea muuttaa. Taloustieteen esimerkit tästä ilmiöstä ovat qwerty-näppäimistö ja VHS-kasetit, jotka eivät missään vaiheessa olleet parhaat

¹ Luterilaisuuden vaikutuksesta pohjoismaisen hyvinvointivaltion syntyyn, kts. Lindberg (1993; 1994; 2001), Gelpi & Bowen (1994), Kopperi (1996), Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700 (1997), Sørensen (1998), Gender and Vocation 2000, Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe (2001), Markkola (2001; 2011), Arffman (2002), Raunio (2002), Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison (2014), Nelson (2017), On the Legacy of Lutheranism in Finland (2019). Lisäksi näissä on esitelty laajasti pohjoismaista tutkimusta.

vaihtoehdot. Niistä vain tuli yleisimpiä ja ne syrjäyttivät muut. Ilmiötä kuvaa hyvin se, että VHS:stä luovuttiin vasta kun koko tallennusformaatti muuttui kaseteilta DVD:lle. Tässä mielessä historiallisten polkujen tutkimus antaa viitteitä siitä, miten kehitys tapahtuu murroksien kautta.

Näiden polkuteorioiden lisäksi hieman toisenlaisen – joskaan ei edellisiä poissulkevan – näkemyksen esittää Herbert Blumer (1953,199-202) puhuessaan sellaisesta yleisestä sosiaalisesta liikkeestä (general social movement), joka on vielä muodostumisvaiheessaan. Sen tyypillinen toimintamuoto ovat kirjat, jotka ovat kuin yksinäisiä ”huutavan ääniä erämaassa.” Liike kehittyi nimenomaan sen aktiivien tuottaessa näitä kirjoja yleisön luettavaksi. Mikäli tätä Blumerin teoriaa soveltaa historiallisiin trendeihin, huomataan, että monen eurooppalaisen aikakauden inspiraationa ovat olleet Raamattu ja/tai antiikin kirjallisuus. Siinä mielessä aatteet ovat ”hypänneet” kirjallisuuden avulla yli historiallisen polun. Pohjoismaisen hyvinvointivaltion synnyn kohdalla tätäkään näkökulmaa ei pidä väheksyä.

Uskonpuhdistuksen periaatteet

Useimmat tietävät, että uskonpuhdistuksen eli reformaation katsotaan alkaneen siitä kun Martti Luther luki Roomalaiskirjeestä (1:17), että ”Vanhurskas on elävä uskosta.” Se oli hetki, joka muutti Euroopan historian suunnan. Sen seurauksena syntyi myös pohjoismainen hyvinvointivaltio.

Edelleen on tuttua, että Luther nimenomaan tältä pohjalta haastoi katolisen kirkon anekapppiaan, dominikaanimunkki Johann Tetzelin myystilauseen, että ”kun raha kirstuun kilahtaa, sielu taivaaseen vilahtaa.” Aneilla saattoi silloin ostaa syntien anteeksiannon. Tätä vastaan Luther nousi varsinaisesti kirjoitti 95 teesiään, jotka hän lähetti anekapasta vastaaville piispoille ja muutamille ystävilleen. Niiden naulaus kirkon oveen lienee pelkkä legenda

(<https://www.luther.de/fi/leben/anschlag/>). Luther ei aluksi odottanut kovin nopeaa vastausta ja yllättyi kun huomasi ystäviensä painaneen ja jaelleen noita teesejä. No, iso riitahan siitä syntyi ja lopputuloksen tiedämme.

Vähemmän tunnettua on se, että Lutherilla ns. kolahti toinenkin raamatunlause, jolla oli lähes yhtä merkittäviä seurausvaikutuksia. Se oli 5. Mooseksenkirjasta (15:4) virke: ”*Herra, teidän Jumalanne, siunaa teitä runsaasti siinä maassa, jonka hän antaa teille perintöosaksi. Sen tähden teidän keskuudessanne ei pitäisi olla köyhiä.*” *Vaikka jakeen painotus on siinä, että Jumala lupasi*

kaikille niin paljon yltäkylläisyyttä, ettei kenelläkään olisi puutetta, Luther ymmärsi sen myös käskynä.

Nyt on muistettava kaksi asiaa. Ensimmäiseksi se, että Lutherin kirjoitukset olivat yleensä reaktioita joihinkin asioihin. Hän ei, kuten Robert H. Nelson (2019, 198) huomauttaa, koskaan Calvinin tavoin pyrkinyt laatimaan mitään systemaattista esitystä teologiasta vaan impulsiivisen intohimoisesti koki asiat, joista hän kirjoitti. Toinen muistettava asia on se historiallinen tilanne, että Luther eli aikana, jolloin taloudellinen nousukausi oli kääntynyt taantumaksi, väestö kasvoi nopeasti, pitkään vahvassa nousussa ollut kaivosteollisuus oli romahtanut ja inflaatio nousi sietämättömän korkeaksi. Kun tähän vielä liitettiin tuo anekauskauppa, jolla paavi lypsi rahaa Saksasta, se oli Lutherille liikaa ja hän protestoi sitä vastaan. (Mangeloja 2018, 86)

Reaktiolla anekauskappaa vastaan oli muitakin pitkäaikaisia seurausvaikutuksia. Kun ihminen pelastuu Lutherin mukaan yksin armosta, ei almujen anto enää ollutkaan taivaspaikkaan oikeuttava hyve. Silloin tuli pikkuhiljaa luonnolliseksi, että valtio tulee anonyymisti ihmisen taskulle ja jakaa avustukset edelleen anonyymisti. Kukaan ei silloin saa taivaspaikkapisteitä. Tämä lienee yksi syy, miksi kaikissa pohjoismaissa on niin korkea verotus.

Lutherin sosiaali- ja yhteiskuntaetiikka

Lutherin talousajattelua tutkineen Esa Mangelojan (2018, 84) mukaan:

Keskeinen teema Lutherin taloudellisessa ajattelussa on kultaisen säännön määrittelemästä etiikasta kumpuava "kohtuullisuus" (Prien 1992, 204–209). Lutherin mukaan kukaan ei voi ottaa lähimmäiseltään enempää kuin haluaa itseltään otettavan (WA 11, 279, 19–24). Hän kannatti lähimmäisenrakkauden kehystämää kohtuullisuutta kaikessa taloudellisessa toiminnassa ja kritisoi kauppiaita ahneudesta ja köyhien hädänalaisen tilan hyväksikäyttämistä.

Saarnassaan koronkiskontaa vastaan hän erityisesti korosti, ettei kristittyjen parissa tulisi olla kerjäläisyyttä (Luther 1959a. Teemasta kts. Raunio 2002). Tämä korostus johti Lutherin uudistamaan protestanttisten kaupunkien köyhäinhoidon. Kirjoittamissaan kaupunkisäännöissä hän yhdisti erilaisten kiltojen, sääntökuntien ja seurakuntien köyhäinhoitorahastot ja antoi ne Venetsian mallin mukaan kaupunkien raatien hallinnoitaviksi. Jotkut kaupungit kieltäytyivät tosin kunniasta ja silloin syntyivät saksassa vielä nykyäänkin voimakkaat diakoniasäätiöt. Olennaista kuitenkin oli, että noissa kaupunkisäännöissä vahvistettiin hiljalleen syntyvää kunnallista sosiaalihuoltoa. (Lindberg 1993; 2001; Grimm 1970; Kohti yhteistä hyvää 1999, 18)

Tämä - yhdessä myöhemmin luterilaisissa tunnustuskirjoissa esitetyn kahden regimentin opin kanssa - legitimoivat maallisen vallan tulon sosiaalityön kentälle. Siihen saakka köyhänhoito oli kuulunut selkeästi kirkon tehtäväkenttään vaikka kaupunkien ylläpitämiä sairaaloita oli alkanut ilmaantua jo 1300-luvulla ja tullut yleiseksi käytännöksi 1400-luvulla (*Geremek 1994, 44ff., 50f.*). Nyt kuitenkin lähes kaikki käytännön järjen asiat tulivat kuulumaan maalliselle esivallalle ja kirkolle jäi vain taivaalliset kysymykset.

Maallista puolta korostivat kaksi muutakin Lutherin korostamaa ajatusta. Toinen oli ajatus työstä ihmisen kutsumuksena ja toinen oli ajatus yleisestä pappeludesta. Molemmat riisuivat kirkon valtaa. Edellinen siinä suhteessa, että aiemmin kutsumus oli nähty vain hengellisenä asiana mutta nyt jokaisen oma työ oli hänen jumalanpalvelustaan. Se on ns. luterilaisen työetiikan taustalla: työ ei ole vain keino hankkia toimeentuloa vaan se on itsessään arvokasta ja se täytyy tehdä niin hyvin kuin mahdollista.

Yleisen pappeluden ajatus puolestaan putsasi ihmisen ja Jumalan väliltä pyhimykset, papiston ja muut välikädet: ihminen sai lähestyä itse Jumalaa. Hän sai itse lukea ja tulkita Raamattua. Samalla Luther kumosi aiemman käsityksen siitä, että olisi kahdenlaista etiikkaa: toinen papeille ja toinen maallikoille. Pappikin oli vain tavallinen ihminen eikä pelastuksen välittäjä. Edelleen yleinen pappuus korosti perheen asemaa siinä mielessä, että kutsumusta toteutettiin perhe-elämässä: Lutherille avioliitto oli Jumalan asettama ja siunaama instituutio. Tätä Luther korosti sekä opetuksillaan, yksityiskirjeillään että omalla elämällään naimalla luostarin jättäneen nunnan Katharina von Boran. Vaikka Luther katsoi ensisijaisen kutsumuksensa olevan Raamatun selittäjän, hän korosti toisen kutsumuksensa olevan aviomiehen ja isän roolit. (Nelson 2019, 201-208)

Yleisen pappeluden maallinen versio on se, että jokainen on suoraan yhteiskunnan jäsen eikä keskiaikaiseen tapaan ensisijassa perheen ja/tai killan jäsen ja vasta sitä kautta yhteiskunnan jäsen. Tämä jälkimmäinen on yhtä vanha käytäntö kuin mitä meillä on ylipäätään historiallista tietoa: jo muinaisessa sumerilaisessa ”demokratiassa” vapaiden perheiden päät päättivät yhdessä kaupungin asioista. Sama käytäntö oli vallalla antiikin Kreikassa sekä keskiajalla ja näkyy jossain määrin edelleen katolisessa subsidiariteettiopissa.

Vaikka tämä kuulostaakin modernilta demokratialta, on muistettava, että pyrkiessään miellyttämään aatelistoa, Luther oli jyrkästi sitä vastaan, että valtaa olisi jaettu laajemmin tavalliselle kansalle. Esivalta oli Jumalan asettama, mikä antoi hallitsijoille mahdollisuuden käyttää reformaatiota omiin tarkoituksiinsa (esim. Kustaa Vaasa Ruotsissa ja Henrik VIII Englannissa). Myöhemmin 30-

vuotisen sodan jälkeen Westfalenin rauhassa 1648 tämä sementoitiin *quius regio, eius religio – periaatteela. Eli, se, jolla on valta, määrää uskonnon. Käytännössä tämä johti siihen, että hallitsijasta tuli kirkon pää ja kirkosta osa valtionhallintoa. Tämä selittää myös sen, miksi köyhäinhoito organisoitiin kuntalaitoksen perustamiseen asti seurakuntien kautta.*

Luther ja koulutus

Koulutus oli köyhäinhoidon ohella alue, jossa Lutherin teologia nosti esiin uusia ideoita. Korostaessaan yleistä pappetta ja ihmisten oikeutta itse lukea ja tulkita Raamattua, hän käänsi Raamatun saksaksi ja puhui lukutaidon opetuksen puolesta. Näillä korostuksilla puolestaan oli ns. dominovaikutuksensa: mm. Agricola käänsi Ut:n suomeksi ja julkaisi ensimmäisen suomenkielisen aapisen. Edelleen Raamattua käännetään yhä uusille kielille ja luodaan niille kirjakieliä.

Ettore Gelpi ja James Bowen (1994, 29) ovat huomauttaneet, että kun Luther halusi luoda oppilaitoksia massojen koulutukseen, hän tajusi, että ”niiden on oltava julkisia ja kansalaisten on kustannettava ne.” Luther (1959b) esitti nämä ajatuksensa 1524 kirjeessään Saksan kaupunkien raatimiehille, jossa hän kehotti koulujen perustamiseen sekä 1529 saarnassaan lasten pitämiseksi kouluissa (Luther 1967). Tältä pohjalta luotiin uusi oppilaitosmalli, jonka mukaisesti koulutus on valtion vastuulla. Tältä pohjalta ruhtinaat ja kaupungit perustivat uusia kouluja eri puolilla Saksaa. Samanlaisia pyrkimyksiä oli reformaation toisellakin haaralla, kalvinismilla. (Gelpi & Bowen 1994, 29ss.)

Lutherilla oli myös malli siihen, miten tämä koulutus oli organisoitava. Neuvoissaan kristilliseen kasvatukseen hän toteaa mm. näin:

Minun ajatukseni on, että poikalasten tulee käydä koulussa muutamia tunteja päivässä ja loppu päivästä tulee heidän käyttää kotia varten, opetellen jotakin käsityötä, ettei aikaa turhaan kuluteta... - Samaten tytöilläkin kyllä on sen verran aikaa, että käy muutamia tunteja päivästä koulussa, tarvitsematta laiminlyödä kotoisia tehtäviänsä... Mutta jos heitä opetettaisiin kouluissa joissa ymmärtäväiset ja siveelliset opettajat ja opettajattaret jakavat opetusta kielissä ja muissa tiedoissa sekä historiassa, niin he saisivat kuulla kertomuksia koko maailmasta... ja siten voisivat nähdä yhtä haavaa, ikäänkuin peilissä, koko maailman, sen elämän, neuvot ja juonet, sen menestyksen ja onnettomuudet, joista he voivat päättää, miten heidän tulee maailmassa käyttäytyä... ja voivat sitten muitakin neuvoa ja johtaa...
Jos kerran on niin paljon aikaa, että opetetaan lapsia korttia pelaamaan, laulamaan ja tanssimaan, niin miksi ei olisi aikaa opettaa heitä lukemaan, kirjoittamaan, laskemaan j.n.e., jos heillä on sellaiseen taipumusta ja halua?
Jos minulla olisi lapsia, niin heidän pitäisi oppia, ei ainoastaan kieliä ja kirjoittamista, vaan vielä historiaa, laulua ja soittoa. (Luther 1906)

Lutherin näkemykset olivat kuitenkin enemmän ideoita kuin selkeitä suunnitelmia. Niiden lanseeraus jäi hänen työtoverilleen Philip Melanchthonille, joka perusti ensimmäisen julkisen koululaitoksen Saksiin. Hänen mallinsa levisi seuraavien vuosikymmenien aikana laajalti Pohjois-

Saksassa. Melanchthon oli organisaattori ja hän tarjosi kouluille, yliopistoille sekä seurakunnille sekä selkeän organisaatiomallin että opetuksen tavoitteet. (Niemi & Sinnemäki 2019, 116s.)

Luther ja sukupuolten tasa-arvo

Reformaatio vaikutti myös sukupuolirooleihin ja sitä kautta tasa-arvokäsitykseen mutta sen suhteen reformaation perinne on kahtalainen. Markkolan mukaan ajatus työstä kutsumuksena korosti sitä, että työnteko oli jo sinällään Jumalan palvelemista ja se tehtävä kuului kaikille – niin miehille kuin naisille. Tähän liittyi myös se, että lukutaitoa opetettiin molemmille sukupuolille. Siinä mielessä Luther oli naisten koulutuksen merkittävä pioneeri. Myös ajatus yleisestä pappeudesta korosti sukupuolten tasa-arvoa. Robert H. Nelson huomauttaa, että kolmas naisten asemaa nostanut linjaus oli avioliiton nostaminen merkittävämmäksi kutsumukseksi kuin selibaatin ja luostarikutsumuksen sekä Lutherin tapa kirjoittaa saksaksi helpotti naisten pääsyä tekstien äärelle. (Nelson 2019, 195, 201; Markkola 2001, 15-17)

Toisaalta, kuten Markkola (2001, 15-17) huomauttaa, tasa-arvo ei tarkoittanut samanlaisuutta. Käytännössä tämä tarkoitti erilaisia tehtäviä ja naisen rooli oli kotitalouden piirissä. Lutherin aikaan yhteiskunta oli jaettu kolmeen sektoriin: valtio (politia), kirkko (ecclesia) ja kotitalous (oikonomia). Nainen ei voinut olla poliittinen persoona, jolloin julkiset virat oli rajattu vain miehille. Tässä mielessä suhtautuminen oli kaksitahoinen: toisaalta oltiin tasa-arvoisia mutta toisaalta miehet olivat tasa-arvoisempia kuin naiset. Tämä oli myös todellisuutta Lutherin omassa perheessä: toisaalta hän yhtyi oman aikansa käsityksiin naisesta heikompana asiana mutta toisaalta hän tiedosti hyvinkin, että hänen Katarinansa oli perheen kantava voima ja tällä oli mm. parempi taloudellinen ajattelukyky kuin hänellä (Nelson 2019, 204s.). Kaikesta huolimatta, kuten Nelson (2019, 197) muistuttaa, luterilaiset maat olivat ensimmäisiä, jotka antoivat naisille äänioikeuden paljon ennen katolis- ja kalvinistis-enemmistöisten (tai ortodoksisten) maiden.

Reformaation jälkeiset kehityskulut

Pietismi

30-vuotinen sota vaikutti monella tavalla Eurooppalaiseen historiaan. Se jätti laajalle levinneen vastenmielisyyden tiukkaa opillisuutta kohtaan ja johti kirkon kontrollin vähenemiseen koko Euroopassa. Tämä trendi ilmeni kahdessa muodossa: pietismissä ja valistuksessa, jotka näyttelivät suurta roolia myöhemmissä kehitysvaiheissa. Pietismi korosti yksilöhurskautta ja valistus järkeä, jolla taisteltiin taikauskoa vastaan.

Aage B. Sørensenin (1998) mukaan pietismillä oli kolmitahoinen vaikutus. Ensiksi, se vahvisti valtion puuttumista ennen kirkolle kuuluneisiin asioihin, kuten köyhäinhuolto ja koulutus. Toiseksi se käynnisti protestanttisen itsenäisten pienryhmien tradition 'ecclesiola in ecclesia.' Nämä pienryhmät ja niiden jälkeläiset muodostivat ensimmäiset yhdistykset protestanttisessa maailmassa (*Senaud 1955*) – ja ne puolestaan ovat usein olleet erilaisten hyvinvointi-innovaatioiden lähteinä. Kolmanneksi, Pohjois-Saksassa sijaitsevat Hallen instituutiot mahdollistivat sen, että keskusvalta oli vähemmän riippuvainen maa-aatelistosta kun ne kouluttivat valtiolle (ensimmäisenä Preussiin ja Tanskaan) virkamieskuntaa. Tämä Hallessa koulutuksensa saanut virkamieskunta käynnisti ensimmäiset sosiaalivakuutusprojektit.

Pietismillä oli myös toinen rooli hyvinvointivaltion synnyssä. Englannissa 1700-luvun herätysliikkeet kritikoivat kirkon korkeakirkollisuutta ja ajautuivat anglikaanisen kirkon ulkopuolelle. Ne olivat pääosin kansanliikkeitä ja siten ne saattoivat legitimoida myös kansan protestin taloudellisissa asioissa. Erityisesti metodismista tuli nousevan työväenliikkeen protestin kanava. Oli kokous metodistikirkossa tai työväentalolla, siitä ei koskaan tiennyt oliko se jumalanpalvelus vai poliittinen kokous. Metodismi antoi myös ensimmäiset johtajat varhaiselle Englannin työväenliikkeelle (kts. esim. Wearmouth 1957 ja Smith L. 1993).

Toisin, kuin Englannissa, herätysliikkeet mannermaalla jäivät pitkälti valtakirkkojen sisään eikä niistä silloin ollut haastamaan poliittista johtoa. siksi mannermaan työväenliikkeet joutuivat hakemaan protestinsa oikeutuksen muualta – ja löysivät sen juutalaisen rabbin pojanpojan Karl Marxin kirjoituksista. Siten ei ole ihme, että Marxilaisuutta on joskus sanottukin ”juutalaisuudeksi ilman jumala-käsitetä.” Sen verran isoisän opetukset näkyvät hänen ajattelussaan. Kuitenkin myös mannermaisilla herätysliikkeillä oli oma roolinsa hyvinvointiajattelun synnyssä: niillä oli merkitystä yksilönvapauksien ja tasa-arvon kannalta, kuten Esa Mangeloja on korostanut suomalaisten herätysliikkeiden kohdalla. Herätysliikkeet syntyivät maallikkoliikkeinä eikä seurapenkissä ollut väliä olitko herra vai narri. Sukupuoltenkin kohdalla erot pienuivat kun useampikin liike syntyi naisten toimesta ja niissä naiset olivat voimakkaasti läsnä ja antoivat naisten osallistumismallin myöhemmille poliittisille liikkeille. (Mangeloja 2019)

Saksalaisen pietismin eräs merkittävä tekijä olivat Hallen instituutiot Pohjois-Saksassa. Instituutioihin kuului paitsi köyhäinhoitolaitoksia, myös oppilaitoksia. Jälkimmäisten kantavana ideana oli köyhyyden poistaminen koulutuksen avulla. Siitä tuli 1700-luvun johtava akateeminen oppilaitos ja sellaisena uusien ideoiden ja mallien kehittäjä – niin koulutuksessa (mm. moderni

koululaitos) kuin köyhäinhoidossakin. Hallessa ne olivat erottamattomia (Ipfling & Chambliss 1994,36).

Tätä hallen kaltaisten julkisten oppilaitosten laajenemisen trendiä vahvisti keskiaikaisten yliopistojen alamäki. Osin ne olivat kärsineet uskonsodista ja osin niiden opetussuunnitelmat olivat jääneet ajastaan jälkeen. Lisäksi ne olivat sisäoppilaitoksia, johon meneminen edellytti muuttoa toiselle paikkakunnalle. Tämä osaltaan vahvisti valtion rahoittamien akatemioiden nousemista tieteenteon kärkeen.

Hallen vaikutus hyvinvointivaltion syntyyn näkyy erityisesti Preussissa ja Tanskassa. Sørensenin mukaan Halle koulutti näihin maihin pietismin innoittaman virkamieskunnan, joka uskoi pietismin ideaan siitä, että köyhyys oli poistettavissa koulutuksen avulla. Nämä virkamiehet aloittivat ensimmäiset sosiaalivakuutusprojektit. Niiden katsotaan olevan pohjoismaisen hyvinvointivaltion ensiaskeleita. (Sørensen 1998; Ipfling & Chambliss 1994, 36)

Vastauskonpuhdistus ja Saksan kulttuuritaistelu

Kuten tiedetään, reformaatio aiheutti vastaliikkeen katolisen kirkon taholla joka uudisti paljon niitä rakenteitaan, joita Luther oli kritikoinut. Koulutuksen alalla erityisesti jesuiitat kehittivät uutta korkeatasoista pedagogiikkaa. Oleellisin ero on siinä, että katoliset jesuiittojen ylläpitämät koulut kehittyivät eliittikouluiksi kun taas luterilaiset lukkarinkoulut, rippikoulut ja kiertokoulut keskittyivät koko kansan opetukseen. Ero oli siis siinä annetaanko pienelle joukolle huippukoulutus vai käytetäänkö resurssit koko kansan koulutustason vähäiseen nostamiseen.

Luterilaisen ja katolisen mallin törmääminen 1800-luvulla johti Saksassa vuosien 1871-1891 kulttuuritaisteluun (Kulturkampf), jossa kansleri Otto von Bismarck otti yhteen katolisten alueiden kanssa. Kyseessä oli kiista työnjaosta ja vaikutusvallasta koulutuksessa, kulttuurissa ja hyvinvoinnissa. Tähän kiistaan liittyen paavi Leo XIII lähetti 1891 kiertokirjeensä Rerum Novarum, jossa hän kannatti paikallisia ratkaisuja sosiaalisiin ongelmiin. 40 vuotta myöhemmin 1931 paavi Pius XI palasi teemaan kiertokirjeessä Quadragesimo anno, jossa hän julkisti saksalaisten jesuiittojen kehittämän subsidiariteettiopin (Anheier 1992,33-37; Chambliss 1994,46). Pohjimmiltaan kyseessä oli kiista siitä, mikä on yksilön ja valtion suhde ja mitkä ovat eri tahojen velvollisuudet. Katolinen malli korostaa perheen roolia hyvinvoinnin tuottamisessa, reformoitu malli taas enemmän markkinaorientoitunut korostaessaan yksilön omaa vastuuta ja luterilainen malli painottaa julkisen sektorin osuutta (Markkola 2014, 61).

Köyhäinhoidon kehitys Pohjoismaissa ja Suomessa

Pirjo Markkola (2011, luku ”The church and poor relief”) on korostanut kahden regimentin opin olleen ratkaiseva tekijä hyvinvointivaltion synnyssä: Vaikka pohjoismaiden välillä oli joitain eroavaisuuksia, peruslinja oli se, että kirkko ja valtio eivät kilpailleet keskenään, kuten Saksassa vaan molemmilla oli oma vastuualueensa. Tässä ajattelussa köyhäinhoito kuului pohjoismaissa selkeästi valtion reviiriin. Kuitenkin kirkko oli käytännössä osa valtiokoneistoa, koska – vaikka vastuut olivat erilaiset – valtiolla ei juurikaan ollut omaa paikallistason organisaatiota ja siksi oli delegoinut paikallisen sosiaalityön seurakunnille. Parantumattomasti sairaiden hoito, työkykyisten ja irtolaisten kontrollointi olivat perinteisesti olleet valtion tehtäviä mutta muu sote-sektori oli pitkälti seurakuntien varassa jo 1700-luvulla.

Pasi Pöllänen (2021, 93s.) mukaan vielä katolisella ajalla koko vaivaistenhuolto pohjasi siihen, että perheet huolehtivat vanhuksistaan ja sairaistaan. Jos perheellä ei ollut varoja siihen, huoltovelvollisuutta oli tarjottava jollekin varakkaammalle sukulaiselle tai muulle taholle – joka sitten tosin myös peri vanhuksen.

Reformaation myötä Suomessakin perustettiin Lutherin mallin mukaisia vaivaiskassoja. Pitäjänkokoukset hyväksyivät uudet vaivaiset. He asuivat joko sukulaistensa luona tai kirkkoherra sijoitti orvot hyviin koteihin ja heidän elatuksensa kustannettiin vaivaisruodusta. (Pöllänen 2021, 102)

Mitä tulee sairaanhoitoon, vielä 1700-luvulla ei koulutettuja lääkäreitä ollut kuin suurimmissa kaupungeissa. Kansanparantajat paikkasivat pitkään tätä aukkoa mutta valtiovalta – ja erityisesti lääkärikunta – suhtautuivat heihin karsaasti. Taustalla oli – paitsi erilainen maailmanselitys – myös vastuukysymykset: jos kansanparantaja vahingoitti potilasta, hänen piti olla myös vastuussa teostaan. Silloin asia tosin selitettiin, niin, että kyseinen parantaja oli noitunut ihmisen – ja parantaja vastasi sitten noituudestaan oikeudessa. (Pöllänen 2021, 188-190)

Sairaalajärjestelmä oli vielä katolisella ajalla pitkälti ritarikuntien perustamien hospitaalien varassa. Ruotsin muututtua luterilaiseksi, ritarikunnat hävisivät maasta ja hospitaalien ylläpito jäi ilmaan. Tässä tilanteessa Kustaa Vaasa ensinnäkin kielsi hospitaalien saamien lahjoitusmaiden palauttamisen niitä lahjoittaneille suvulle mutta näki myös, että niiden omistuspohja piti ratkaista kestäväällä tavalla. Tällöin malliksi muodostui läänityslaitos: kukin pitäjä maksoi hospitaaleille säännöllistä veroa. Pöllänen (2021, 96-101) toteaaakin, että läänin- tai aluesairaalamalli on 500v vanha. Ajan myötä sairaalat muuttuivat hyväntekeväisyyslaitoksista julkisesti ylläpidetyiksi laitoksiksi.

Kuitenkin kuilu virallisen hoivan ja perheiden tarjoaman hoivan välillä oli suuri. Kummallakaan taholla ei välttämättä ollut resursseja hoitaa vaivaisia. Tämä synnytti tarpeen vapaaehtois pohjaisille avustusjärjestelmille, joista merkittävimpiin kuului diakonialiike, josta tuli merkittävä tekijä terveydenhuollossa. Pohjoismaiden ensimmäinen Diakonissalaitos perustettiin Tukholmaan 1851 ja Aurora Karamzinin toimesta Suomeen 1867. Vajaa kolmekymmentä vuotta sen jälkeen 1890, diakonien työ virallistettiin Suomen evl kirkossa ja kirkkoherroille asetettiin vastuu heidän työnsä tukemisesta. Seurakuntien ohella heitä palkkasivat vapaaehtoisjärjestöt ja julkiset terveydenhoitoinstituutiot. Lisäksi diakonissalaitoksista tuli suunnannäyttäjiä sairaanhoitajien koulutuksessa. (Markkola 2011, luku: ”Ecclesiastical care.”)

Kuntalaitoksen synnyttyä 1800-luvun lopussa köyhäinhoito siirtyi seurakunnilta kunnille ja kansakoulujen synnyn myötä myös opetustoimi siirtyi seurakuntien kiertokouluista kunnallisille kansakouluille. Tässä kehityksessä kirkon diakonian ja kasvatustyön oli löydettävä uusia tehtäviä. Usein uudet ideat kehittyivät eri kristillisten järjestöjen toimesta.

Koululaitos Suomessa

Vaikka reformaatiolla oli merkittävä rooli suomalaisen koulutustason synnyssä, Suomi ei ennen sitä ollut täysin oppimattomien ihmisten maa. Kuten Kirsi Salonen (2019, 103) muistuttaa, ensimmäiset merkit suomalaisten tuottamista kirjallisista teksteistä ilmaantuivat jo 1300-luvulla. Koska pappisvihkimys edellytti lukutaitoa, täytyi Turun tuomiokapitulin pitää huolta siitä, että pappiskandidaatit osasivat lukea. Tältä pohjalta syntyi Suomen vanhin tunnettu opinahjo, Turun katedraalikoulu 1355.

Kuitenkin vasta reformaation jälkeen syntyi kansankielinen opetus. Kun Mikael Agricola opiskeli Wittenbergin yliopistossa sekä Lutherin että Melanchthonin oppilaana, hän omaksui näiden ajattelun ja toi sen Suomeen: kirjoitti ABC-kiriansa ja käänsi Ut:n suomeksi. Hannele Niemi ja Kaius Sinnemäki (2019, 114) korostavat sitä, että tietyissä historian vaihteissa tehdyt linjaukset vaikuttavat myöhemmän historian suuntaan. Siten luterilaisuuden vaikutus on ollut noissa varhaisissa linjanmäärityksissä – ei niinkään siinä, että kirkolliset piirit olisivat aktiivisesti kehittäneet uusia asioita.

Eräs merkittävä tekijä oli se, että vanhemmat asetettiin vastuuseen lastensa katekismusopetuksesta – ja papit olivat samassa vastuussa orpojen kohdalla. Lisäksi papit kiersivät kylästä kylään pitämässä kiertokouluja, joissa opetettiin katekismuksen lisäksi käytännön taitoja. Katekismuksen osaamisesta

tulikin edellytys ripillepääsyy – joka taas oli avioliiton edellytys. (Niemi & Sinnemäki 2019, 118)
Ei siis ihme, että Jukolan veljeksetkin kokivat, että pakko tässä on lukemaan oppia.

Eräs merkittävä henkilö suomalaisen koulutusjärjestelmän kehityksessä oli piispa Johannes Gezelius vanhempi. Vuonna 1673 hän kirjoitti ohjeet, joilla opetusta oli annettava ja minkä mukaan oppilaiden edistymistä oli seurattava. Tavoitteena oli se, että oppilas ymmärsikin lukemansa eikä vain toistanut ulkomuistista kuulusteluissa Katekismuksen tekstiä. Tämä oli osa koulutuksen aallonharjaa 1600-luvulla, jolloin koko Ruotsissa perustettiin lukuisia pedagogioita (alakoulu) ja gymnasiumeja (keskikoulu/lukio) – Suomessakin sekä Turkuun että Viipuriin. Näiden malli oli suoraan Melanchthonilta. Samaan trendiin kuului myös Kuninkaallisen akatemian perustaminen Turkuun. (Niemi & Sinnemäki 2019, 119s.)

Hallen pietismin vaikutus alkoi heiketä August Hermann Francken kuoleman 1727 jälkeen ja se selittää, miksi suomalaiset 1800-luvun kansanvalistusmiehet J.V. Snelman (kts. esim. Castrén 1930) ja Uno Cygnaeus (Kts. esim. Kansallisbibliografia / Cygnaeus) saivat enemmän vaikutteita mm. sveitsiläisestä reformoidusta perinteestä (Pestalozzi, Fröbel) kuin hallelaisesta pedagogiikasta. Heidän ajattelussaan oli kuitenkin hyvin paljon samoja piirteitä, kuin mitä Luther ja Melanchthon olivat painottaneet.

Luterilaisuuden vaikutus naisten asemaan Pohjoismaissa

Tasa-arvon ajatus ja naisen rooli kodin piirissä mahdollistivat kuitenkin naisten toimimisen muissa kuin valtiollisissa tai kirkollisissa tehtävissä. Tässä tulee esiin tuo edellä mainittu diakoniatyö – ja sitä kautta ylipäättään sosiaalityö, jossa merkittäviä kanavia Suomessa olivat kristillisen taustan omaavat Suomen Naisyhdistys, Valkonauhaliitto ja Nuorten Naisten Kristillinen yhdistys (Markkola 2002, 188-199). Ne antoivat ns. mutkan kautta naisille vaikutusmahdollisuuksia ja pääsyn työelämään ulkopuolella oman perhepiirin. Nelsonin mukaan näissä kanavissa naiset saattoivat toteuttaa kristillistä kutsumustaan Kultaisen säännön hengessä kun huolehtivat köyhistä ja muista avuntarvitsijoista (Nelson 2019, 213).

Nelson (2019, 210) tuo esiin sen, kuinka ruotsalaisen naisliikkeen pioneeri Fredrika Bremer korosti naisten ja miesten tasa-arvoa nimenomaan Raamatulla, syyttäen virallista kirkko-instituutiota siitä, ettei se toiminut Raamatun opettamalla tavalla ja vaati Ruotsin kirkkoon toista reformaatiota, jossa naisten tasa-arvo otettaisiin huomioon. Lutheriin Bremenillä oli kahtalainen suhtautuminen. Toisaalta hän ylisti Lutheria siitä, että tämä oli antanut jokaiselle luvan tutkia ja tulkita itse Raamattua. Toisaalta hän kritikoi tätä kitkerästi kolmen säädyn opista, jossa naisille oli varattu vain kodin piiri – jossa siinäkin miehet hallitsivat patriarkkoina. Tämä oli sitäkin tärkeämpää kuin

perinteinen perhekäsitys oli murenemassa 1800-luvulla ja koko käsite piti määritellä uudestaan ja sen piiriä laajentaa koskemaan koko yhteiskuntaa – jota sitten myöhemmin kutsuttiinkin kansankodiksi. Bremerin lisäksi myös muut varhaiset ruotsalaiset naisliikkeen aktivistit perustelivat vaatimuksensa Raamatulla ja luterilaisella uskonkäsityksellä. Vasta 1900-luvulla argumentit muuttuivat sekulaareiksi.

Myös herätysliikkeillä oli oma merkityksensä tasa-arvoajattelun lanseeraajina. Irma Sulkusen (2009, 99) mukaan niillä oli kolmenlainen merkitys. Ensinnäkin ne vaikuttivat kaikilla tasoilla ruohonjuuritasosta ylimpään hallintoon. Toiseksi niissä oli olennaista yksilön kokemus eikä sosiaalinen status. Ja kolmanneksi herätysliikkeet haastoivat kirkon uskonnollisen monopolin ja siten rikkoivat yhteiskunnan traditionaalista valtarakennetta. Tässä mielessä ne aurasivat tietä kansalaisyhteiskunnan synnylle – jossa naisilla oli perinteistä statustaan merkittävämpi rooli.

Eräs merkittävä sukupuolten tasa-arvoon liittyvä tekijä oli luterilaisuuden korostama luku- ja kirjoitustaito. Markkolan (2002, 207-210) mukaan se antoi aktiivisille naisille kanavan julkisuuteen. Naiskirjailijoille (tunnetuimpana Minna Canth) kaunokirjallisuudesta tuli heidän oma ”saarnatuolinsa”, jossa he saattoivat käsitellä myös sosiaalisia kysymyksiä.

Yhteenveto

Luterilaisuuden merkitys hyvinvointivaltion synnyssä on ollut pääosin siinä, että se on muuttanut ihmisten ajattelutapaa. Luther nousi katolisen kirkon hegemoniaa vastaan yleisen pappeuden teesillään ja tämä loi ajatuksen siitä, että Jumalan edessä ihmiset – niin miehet kuin naisetkin - ovat tasa-arvoisia. Papillakaan ei ole ”katoamattomia ominaisuuksia” vaan hän on vain erityisessä tehtävässä toimiva kristitty. Vaikka ei voidakaan puhua tasa-arvosta modernissa mielessä, tuo ajatus yleisestä pappeudesta raivasi tilaa sille. Maallinen versio siitä, että jokainen voi suoraan lähestyä Jumalaa ilman välikäsiä, on se, ettei yksilön ja valtionkaan välissä ole välittäjäportaita.

Ajatus työstä kutsumuksena korosti yhtäältä sitä, että kaikkien olisi tehtävä työtä eikä vain ellettävä muiden työn tuloksella. Toisaalta se korosti kaikkien työn yhtäläistä arvoa jumalanpalveluksena. Työ ei siksi ole vain itseä varten ja oman kukkaron lihottamiseksi vaan se oli kaikkien hyväksi toimimista. Tässä suhteessa esim. nykyinen osakeyhtiölakimme linjaus siitä, että yhtiön päätehtävä on tuottaa voittoa omistajilleen, on enemmän reformoitu kuin luterilainen ajatus.

Työtä sivuaa myös kysymys köyhyydestä: jos ihminen ei sairauden tai iän vuoksi kykene tekemään työtä tai työtä ei ole saatavilla, häntä ei saa jättää yksityisen armeliaisuuden varaan vaan yhteiskunnan on pidettävä huolta hänestä ”niin kuin tahtoisitte toisten tekevän teille.” Tähän liittyy

myös välillisesti pohjoismaiden korkea verotaso. Kun taivaspaikan "ostaminen" almuilla ei käynyt, on paljon hyväksyttävämpää, että yhteiskunta tulee anonyymisti itse kunkin kukkarolle ja jakaa avustukset anonyymisti eteenpäin. Näin kukaan ei saa taivaspaikkapisteitä.

Yleiseen pappouteen liittyy myös luterilainen lukutaidon korostaminen. Jotta ihminen – niin mies kuin nainenkin - kykenee lukemaan ja itse tulkitsemaan Raamattua, hänen on osattava lukea. Tällä periaatteella tuli olemaan todella laajat ja kauaskantoiset seuraukset. Sen seurauksena suomi oli jo 1800-luvun puolivälissä niitä harvoja Euroopan maita, joissa oli yli 70% lukutaito. Se mahdollisti uusien aatteiden leviämisen.

Valitettavasti kirkko ei ole itse aina elänyt opetuksensa mukaan vaan ollut monesti vastustamassa uudistuksia. Uudistustyö on siten jäänyt sekä kristillisille että maallisille järjestöille ja yksityisille vaikuttajahenkilöille. Kansa on ollut usein kristillisempää kuin kirkko instituutiona, joka on ollut vanhan vallan linnake.

Hyvinvointivaltio on eräänlainen laajennus Lutherin julistamasta kristillisestä lähimmäisenrakkaudesta. Sen eräänlainen maksiimi on ollut ruotsalainen kansankoti, joka rakentui sosialidemokraattien johdolla toisen maailmansodan jälkeen. 1960-1980 välisenä aikana pohjoismaat uskoivat rakentaneensa parhaan mahdollisen sosiaalijärjestelmän maailmassa. Perusero muuhun maailmaan on se, että kun muualla usein nähdään valtio kansalaisyhteiskunnan ylä- ja ulkopuolella, Pohjoismaissa valtio on kansalaisyhteiskunta – tai kansankoti. Siinä mielessä sen syntyyn vaikuttanut sosialidemokratia on, kuten Nelson on todennut, ”sekulaari versio luterilaisuudesta.”

Pohjoismaista mallia ovat toki muokanneet muutkin tekijät kuin luterilaisuus. Kuitenkin, kuten alussa sanoin, toisaalta luterilaisuus on pohjoismaita yhdistävä tekijä ja toisaalta Pohjoismaiden ulkopuolella sosialidemokraattiset hallitukset eivät ole luoneet samankaltaista järjestelmää.

Olennaista on tunnistaa omat juurensa, jotta voi arvioida niitä kriittisesti – samalla kun arvioi muista lähtökohdista tulevia vaikutteita.

Lähteet

Arfman Kaarlo (2002): Luterilainen auttamisjärjestelmän reformi. Teoksessa Virpi Mäkinen (toim.): Lasaruksesta Leipäjonoihin. köyhyys kirkon kysymyksenä. Jyväskylä: Atena.

Arthur Brian (1989): *Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-in by Historical Events*. *Economic Journal* 99, March, 116-131.

Arthur Brian (1990): Positive Feedbacks in the Economy. *Scientific American* 262, 2, February, 80-85.

Augsburgin tunnustus (1530): <https://tunnustuskirjat.fi/augstunn.html> [2023-01-04]

Berger Peter L. & Luckmann Thomas (1972): *The Social Construction of Reality*. [suom. Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen] Repr. London: Cox & Wyman Ltd.

Blumer Herbert (1953[1939]): *Collective Behavior*. Teoksessa Lee A.M.(toim). *Principles of Sociology*. New York: Barnes and Noble. Alunperin teoksessa Park Robert E. (toim.) 1939 (uudistettu laitos 1951): *An Outline of the Principles of Sociology*. New York: Barnes & Noble.

Castrén Zachris (1930): J. V. Snellman ja kansansivistystoimi. *Ajatus* 4, 5–16. URL: <https://filosofia.fi/sv/arkisto/jv-snellman-ja-kansansivistystoimi> [2022-10-20]

David Paul (1985): Clio and the Economics of QWERTY. *American Economic Review*. 75, 2, May, 332-337.

David Paul (2000): Path Dependence, its critics and the quest for 'historical economics.' Stanford University, Economic Department, Working Paper 00-011.

Esping-Andersen Gøsta (1990): The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press.

Gelpi Ettore & Bowen James (1994): Education, History of. \ European Renaissance and Reformation. Teoksessa: *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. Volume 18. 15th edition. Pp.26-31. Chicago & al.: Encyclopaedia Britannica Inc.*

Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940 (2000): Studia Historica 64, 2000, Special issue. Toim. Pirjo Markkola. Helsinki: Finnish Literature Society.

Geremek Bronislaw (1994): *Poverty. A history*. Oxford: Blackwell.

Grimm Harold J. (1970): Luther's Contributions to Sixteenth-Century Organization of Poor Relief. *Archiv für Reformationsgeschichte* 61, 222-233

Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700 (1997): Toim. Ole Peter Grell & Andrew Cunningham. Studies in the Social History of Medicine. London: Routledge.

Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe (2001): Toim. Ole Peter Grell, Andrew Cunningham, and Robert Jütte. History of Medicine in Context. Burlington, VT.: Ashgate.

Kansallisbibliografia (s.d.): Cygnaeus, Uno (1810 - 1888). URL:

<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/3176> [2022-10-20]

Kopperi Marjaana (1996): Saalistusta vai solidaarisuutta? Hyvinvointivaltion moraalista oikeutuksesta. Teoksessa Kiesepää I.A. & Pihlström Sami & Raatikainen Pasi (toim.): Tieto, totuus ja todellisuus. Tampere: Gaudeamus.

Lindberg Carter (1993): Beyond Charity. Reformation Initiatives for the Poor. Minneapolis: Fortress.

Lindberg Carter (1994): The Liturgy after the Liturgy. Welfare in the Early Reformation.

Teoksessa: Emily A. Hanawalt and Carter Lindberg (toim.): Through the Eye of the Needle. Judeo-Christian Roots of Social Welfare. Missouri: The Thomas Jefferson University Press at Northeast Missouri State University. Kirksville.

Lindberg Carter (2001): Luther on Poverty. Lutheran Quarterly 15, 1, 85-101.

Luther Martin (1906): Neuvoja kristilliseen lasten kasvatukseen sekä sananen kasteesta. [Suom. ei mainintaa]. Helsinki: SLEY. Ein Sermon von dem ehelichen Stand. 1519. WA 2,166--171.

Auslegung D. Mar. Luthers, uber etliche Capitel des andern Bucs Mosi 1524-1527. WA 16,489-646 (osat: Viertes gebot; Sechstes Gebot). Url:

<http://elcatbackup44015.ipage.com/kristinuskoluther%20CD/luther/> [2022-10-16]

Luther Martin (1959a): Kaupankäynnistä ja koronkiskonnasta. Valitut teokset 3, 217-225. Suom.

Aune Krohn. Porvoo: WSOY. Von Kaufshandlung und Wucher, 1524. WA 15, 293-322. URL:

<http://elcatbackup44015.ipage.com/kristinuskoluther%20CD/luther/> [2022-10-16]

Luther Martin (1959b): Saksan maiden kaikkien kaupunkien pormestareille ja neuvosherroille.

Valitut teokset 3,229-252. Suom. A.F. Peltonen ja Kalevi Kaski. Porvoo: WSOY. An die RATHERREN aller Städte deutsches Lands, 1524. WA 15,27-53. URL:

<http://elcatbackup44015.ipage.com/kristinuskoluther%20CD/luther/> [2022-10-16]

Luther Martin (1967): A Sermon On Keeping Children In School. Teoksessa: Schultz, Robert C.

(toim.): Luther's Works, vol 46, pp. 207-258. Philadelphia: Fortress Press, Dass man Kinder zur Schulen halten sollen

Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison (2014): Journal of Church and State. Special issue 56, 1, Winter.

Mangeloja Esa (2018): Martti Luther taloudellisena ajattelijana. *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 114, 1. https://www.taloustieteellinenyhdistys.fi/wp-content/uploads/2018/03/KAK_1_2018_176x245_WEB-86-101.pdf

Mangeloja Esa (2019): Religious Revival Movements and the Development of the Twentieth-century Welfare-state in Finland. Teoksessa Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (toim.): *On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives*. Helsinki: Finnish Literature Society. SKS.

Markkola Pirjo (2000): The calling of women: Gender, religion and social reform in Finland, 1860–1920. Teoksessa: Pirjo Markkola (toim.): *Gender and Vocation: Women, Religion, and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. *Studia Historica* 64, 169–206. Helsinki: Finnish Literature Society.

Markkola Pirjo (2001): Lutheranism and the Nordic Welfare States in a Gender Perspective. *Kvinder køn & forskning*, 2, 10-19.

Markkola Pirjo (2011): The Lutheran Nordic welfare states. Teoksessa Pauli Kettunen & Klaus Petersen (toim.): *Beyond Welfare State Models. Transnational Historical Perspectives on Social Policy, Globalization and Welfare series*. Cheltenham & Northampton, Mass.: Elgar. URL: https://www.researchgate.net/profile/Pirjo-Markkola/publication/290628981_The_Lutheran_Nordic_welfare_states/links/6023924e4585158939936af1/The-Lutheran-Nordic-welfare-states.pdf [2022-10-16]

Markkola Pirjo (2014): Focusing on the Family: The Lutheran Church and the Making of the Nordic Welfare State in Finland, 1940s to 1960s. *Journal of Church and State* 56, 1, Winter, 1-12. Special issue

Markkola Pirjo & Naumann Ingela K (2014): Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison. *Journal of Church and State* 56, 1, Winter, 1-12. Special issue

Nelson Robert H. (2017): Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic. Aarhus: Aarhus University Press

Nelson Robert H. (2019): Lutheranism and the Equality of Women in the Nordic Countries. Teoksessa Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (toim.): *On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives*. Helsinki: Finnish Literature Society.

Niemi Hannele & Sinnemäki Kaius (2019): The Role of Lutheran Values in the Success of the Finnish Educational System. Teoksessa Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H.

Nelson (toim.): On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives. Helsinki: Finnish Literature Society.

On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives. (2019): Toim: Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson. Helsinki: Finnish Literature Society.

Parviainen Seija (1999): Piispojen luterilainen sosiaali etiikka globaalitalouden paineessa. Kansantaloudellinen aikakauskirja 95, 2, 353-372. URL:

<https://www.taloustieteellinenyhdistys.fi/images/stories/kak/kak21999/kak21999parviainen.pdf>

Pöllänen Pasi (2021): Hospitaaliritarikuntien perilliset. Julkisen hoidon historiallinen ja teologiso-filosofinen perusta. Mallina Kymijokilaakson ja sen itäpuolisen läntisen kirkon kolmen valtion alueen yhteisvastuun kehitys 1400- 2000. KYMSOTEn julkaisuja 01/2021. Osa I. URL:

<https://ejulkaisu.grano.fi/grano/perilliset> (salasana e- kirjaan: Ritarikunta12) [2022-10-16]

Raunio Antti (2002): Kristittyjen keskuudessa kenenkään ei pitäisi kerjätä. Köyhyyden ongelma Lutherin teologiassa. Teoksessa Virpi Mäkinen (toim.): Lasaruksesta Leipäjonoihin. köyhyys kirkon kysymyksenä. Jyväskylä: Atena.

Salonen Kirsi (2019): Reformation and the Medieval Roots. Teoksessa Kaius Sinnemäki, Anneli Portman, Jouni Tilli & Robert H. Nelson (toim.): On the Legacy of Lutheranism in Finland. Societal Perspectives. Helsinki: Finnish Literature Society.

Senaud Auguste (1955): "YMCAs" before the YMCAs. Teoksessa: Shedd Clarence Prouty & al.: History of the World's Alliance of YMCAs. London: SPCK.

Smith Leonard (1993): Religion and the Rise of Labour. Nonconformity and the Independent Labour Movement in Lancashire and the West Riding 1880-1914. Keele: Ryburn Publishing & Keele University Press.

Sørensen Aage B. (1998): On Kings, Pietism and Rent-seeking in Scandinavian Welfare States. Acta Sociologica 41, 4, 363-375

Sulkunen Irma (2009): Suffrage, nation and citizenship – The Finnish case in an international context. Teoksessa: Irma Sulkunen, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Pirjo Markkola (toim.). Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms. 83–105. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Turner Ralph H. & Killian Lewis M. (1959): Collective Behavior. Third printing. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall.

Wearmouth R.F. (1957): The Social and Political Influence of Methodism in the Twentieth Century. London: Epworth Press.

Weber Max (1970): *Essays in Sociology*. 7th impression. Translated, Edited and with an introduction by H.H.Gerth and C.Wright Mills. London: Routledge & Kegan Paul ltd.